

تحلیل محتوای کتاب درسی تعلیمات اجتماعی سال اول و دوم دوره راهنمایی بر مبنای مؤلفه‌های تربیت شهروندی

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۹/۱۹

تاریخ تأیید مقاله: ۹۲/۹/۱۷

* محمد غفاری

** فرزانه فرضی

*** الهام بابائی

چکیده:

در این مقاله، محتوای کتاب درسی تعلیمات اجتماعی در دو پایه اول و دوم دوره راهنمایی در سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ از لحاظ مطابقت با مؤلفه‌های تربیت شهروندی، بررسی و تحلیل شده است. هدف تحقیق، بررسی میزان استفاده از مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتب درسی تعلیمات اجتماعی در دوره راهنمایی بوده است. روش پژوهش، تحلیل محتوا از نوع کمی؛ جامعه آماری تحقیق، کتاب درسی تعلیمات اجتماعی پایه اول و دوم راهنمایی و نمونه آماری، کلیه متن، تصویر، فعالیت‌های کلاسی و پرسش‌ها بوده است. ابزار پژوهش دارای ۹ مؤلفه اصلی (شهروندی، حقوق اجتماعی، وظایف اجتماعی، قوانین، عدالت و برابری، مشارکت اجتماعی و سیاسی، نظم اجتماعی، کنترل اجتماعی، هنجار) و معیار توصیف، تربیت شهروندی جامعه است. نتایج تحلیل محتوا نشان داد که بیشتر محتوای کتاب‌ها به مؤلفه‌های شهروندی، مشارکت اجتماعی و سیاسی و هنجار پرداخته و مؤلفه عدالت و برابری، کمترین نسبت را به خود اختصاص داده است. تعداد کل تصویرهای دو پایه، ۹۶ عدد (۶۷/۱۰ درصد کتاب پایه اول و ۵۳/۶ درصد کتاب پایه دوم) است. یکی از مسائل مورد توجه رویکرد و تربیت شهروندی، مؤلفه عدالت و برابری است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در پایه اول ۵۳/۵ درصد و کتاب دوم با ۱/۸ تصاویر دارای نمادهای زنانه است. نداشتن فنون تأیید برای فهم پیام‌های تصاویر کتاب، یکی از نقدهای کتاب است. تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهشی نشان دادند که در طراحی و تدوین کتب مذکور به مؤلفه‌های تربیت شهروندی توجه شایسته‌ای نشده است.

واژگان کلیدی: تحلیل محتوا، برنامه درسی، تربیت شهروندی، کتاب‌های تعلیمات اجتماعی.

* عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی چالوس. Email: m.ghafari51@gmail.com

** کارشناس ارشد و دبیر آموزش و پرورش شهرستان نوشهر.

*** دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی.

یکی از مهم‌ترین مسائل بشر در تمامی ادوار تاریخی، مقولهٔ تعلیم و تربیت و پرورش نسل جوان برای ورود به اجتماع و جامعه‌پذیری آنان بوده است؛ زیرا بیشتر برای دوام و بقای نسل، ناگزیر بودند محیط زندگی خویش را به مدد نیروی اندیشه کارگردانی کنند و آنچه در این رهگذر تجربه کرده، می‌بایست به نسل جوان منتقل کنند. به همین دلیل می‌توان گفت در کهن‌ترین دوره‌های تاریخی، تعلیم و تربیت از بارزترین دلمشغولی‌های جوامع بوده است. (فتحی، ۱۳۸۲)

شهروندی^۱ یکی از مهم‌ترین ایده‌های اجتماعی است که به منظور کمک به شناخت بهتر جامعه، روابط درونی آن و هدایت کنش‌ها و رفتارها به وجود آمده است. این مفهوم، مانند هر مفهوم دیگر، در بستر تاریخی-اجتماعی و درون شبکه‌های مفهومی، محتوا و معنای خود را آشکار ساخته و سیر تحولی خود را داشته است. با این همه، تجربهٔ شهروندی تنها به پایگاه حقوقی فرد بستگی ندارد، بلکه به روابط بین افراد و گروه‌های اجتماعی نیز وابسته است. مبنای حقوق شهروندی آن است که فرد انسانی، تنها به حکم انسان بودنش، در جامعه دارای یک سلسله حقوق، توانایی و مزایاست که به عقیدهٔ بسیاری از حقوقدانان، این حقوق طبیعی و غیر اکتسابی‌اند و هیچ مقامی حق ندارد آنها را از انسان سلب یا محدود کند. (مجبی، ۱۳۸۴)

موضوع شهروندی با دو مقولهٔ کلی «حقوق شهروندی» و «تکالیف شهروندی» قابل بررسی است و تحقیق این دو، در گرو شناخت مؤثر و مفید آنهاست. به عبارتی؛ کارکرد اصلی شهروندی، ادارهٔ جامعه مطابق با اصول رعایت حقوق دیگران و تعهد به انجام امور در جهت حفظ مشترکی است که این حقوق را برقرار و پایدار نگه می‌دارد.

با توجه به اینکه دورهٔ راهنمایی دانش‌آموزان از کودکی به نوجوانی و بلوغ همراه است و رشد اجتماعی، هویت‌یابی و استقلال‌یابی فرد از خانواده و والدین، از اصلی‌ترین ویژگی‌های رشدی این دوره است، بنابراین، کتاب‌های این دوره مانند تعلیمات اجتماعی بایستی بیشتر از دیگر کتاب‌ها ایجادکنندهٔ مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی در دانش‌آموزان باشد.

بخش اساسی از فرایند جامعه‌پذیری و ایجاد و پرورش مهارت‌های زندگی، از جمله

1. Citizenship.

مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی گوناگون، باید در فرایند آموزش و پرورش و با برنامه‌ریزی درسی درست انجام گیرد. بنابر این، کتاب‌های درسی، به ویژه کتاب‌های اجتماعی، باید با توجه به ویژگی‌های رشدی (زیستی، روانی و اجتماعی) دوره نوجوانی در سه حیطه شناختی، عاطفی و روان حرکتی، دانش و نگرش و مهارت‌های لازم را در دانش‌آموزان ایجاد و تقویت کنند. اگر چه آموزش‌های مدنی یا شهروندی به شکل‌های مختلف در بیشتر کشورها متداول بوده، اما امروزه اغلب مردم برای انجام فعالیت‌های اجتماعی خود، آموزش‌های لازم را ندیده‌اند که این باعث بروز مشکلاتی در جامعه می‌شود. لذا ضرورت آموزش شهروندی به خصوص در کشورهای در حال توسعه، کاملاً احساس می‌شود و این ضرورت توسط نهاد آموزش و پرورش که نقش اساسی در تربیت شهروندان جامعه دارد، برآورده می‌شود.

بی‌شک تربیت شهروندان خوب، یکی از مهم‌ترین نگرانی‌های اکثر نظام‌های تعلیم و تربیت در بسیاری از کشورهای دنیاست و در صدر اقدامات و فعالیت‌های تعلیم و تربیت اکثر آنها قرار گرفته؛ به طوری که در گزارش مطالعه تربیت شهروندی «انجمن بین‌المللی ارزشیابی تحصیلی» آمده است که تمامی جوامع معاصر دارای این نگرانی و دلمشغولی عمیق هستند که چگونه نوجوانان و جوانان خود را برای زندگی شهری و شهروندی آماده کنند و راه و رسم مشارکت در مسائل اجتماعی را به آنها بیاموزند. (توبیاس، ۱۹۹۷)

تربیت شهروندی از نظر متخصصان مختلف، در ارائه مؤلفه‌های متفاوت است. پژوهش حاضر با این هدف، بر آن است تا محتوای کتاب درسی تعلیمات اجتماعی سال اول و دوم راهنمایی را بر اساس مؤلفه‌هایی در تربیت شهروندی، شامل: ۱. شهروندی، ۲. حقوق اجتماعی، ۳. وظایف اجتماعی، ۴. قوانین، ۵. عدالت و برابری، ۶. مشارکت اجتماعی و سیاسی، ۷. نظم اجتماعی، ۸. کنترل اجتماعی و ۹. هنجار، تحلیل و میزان بهره‌گیری از این مؤلفه‌ها را در تألیف کتاب مذکور بررسی کند.

مبانی نظری پژوهش

تعلیم و تربیت فرایندی است در رشد و تکامل انسان؛ فرایندی پویا و سازنده که به آدمی روحیه خلاق و آزادی بخشیده، نه تنها سبب توافق بر طبیعت می‌شود، بلکه

روشی ارائه می‌دهد که می‌تواند در محیط خود به تفحص بپردازد و دنیای خود را آگاهانه بازسازی کند. تعلیم و تربیت منبعث از اسلام، تعلیم و تربیتی است مبنی بر تحقیق، تفکر، تعقل و استقلال. انسان برخاسته از چنین تعلیم و تربیتی، انسانی چشم و گوش بسته و پذیرای هر چیز نخواهد بود؛ چنان که خداوند در قرآن کریم فرموده است: «ولا تنف ما لیس لک به علم ان السمع و البصر و الفواد کل النک کان عنه مسئولاً» (اسراء: ۲۶)

چنان که ملاحظه می‌شود، تعلیم و تربیت از نظر اسلام، مبتنی بر آینده‌نگری، تعقل و تفحص است. این مضمون را شریعتی این‌گونه بیان می‌دارد: مشاهده عینی، تفکر عقلی و تحقیق علمی، شاخصه بارز بینش فرهنگ روحی مذهبی اسلامی است. شهید مطهری، تربیت را پرورش دادن و به فعلیت رساندن استعدادها و ایجاد تعادل و هماهنگی میان آنها می‌داند تا از این راه، مترقی به حد اعلای کمال برسد. رابرت اف. میگر^۱ هدف از تربیت را بیان وضعیت مطلوبی می‌داند که باید در شاگردان به وجود آید. در واقع؛ در نظر او هدف‌های آموزشی شرحی از فرآورده آن است؛ چنانکه هدف، نتیجه آموزش را وصف می‌کند. (شعبانی، ۱۳۸۰)

دوره راهنمایی به مؤسسات آموزشی اطلاق می‌شود که دانش‌آموختگان دوره ابتدایی را می‌پذیرند و نوعی آموزش و تعلیمات را ارائه می‌دهند که حدواسط بین تعلیمات ابتدایی و متوسطه است. در این دوره از تعلیمات که در برخی از کشورها مرحله اول دوره متوسطه را تشکیل می‌دهد، به شناسایی استعدادها و قابلیت‌های متنوع دانش‌آموزان اهتمام می‌ورزند. کتاب‌های اجتماعی سال اول و دوم راهنمایی به دنبال تحقق اهدافی مانند آشنا کردن دانش‌آموزان به وظایف اجتماعی خود به عنوان شهروندان جامعه، هدف اصلی کتاب‌های تعلیمات اجتماعی را تشکیل می‌دهد؛ یعنی اگر محتوای تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی را به یک تسبیح تشبیه کنیم، «نیاز انسان به دیگری» نخ تسبیح و هدف‌ها و مفاهیم کتاب، دانه‌های آن تسبیح‌اند.

مفهوم تربیت شهروندی مفهومی است کلی که به مطالعات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و فنی در جامعه وابسته است و می‌توان آن را به آموزش شیوه‌های زندگی کردن با یکدیگر به طور خاص در یک جامعه و به طور عام در جامعه جهانی اطلاق کرد. اصولاً بدون داشتن تصویر و توصیف روشنی از فرایند تربیت شهروندی در هر جامعه، نمی‌توان

1. R.F. Mayer.

به تدوین اهداف، اصول و روش‌ها و مراحل تربیت ناظر به وضع مهیاسازی افراد به عنوان شهروندان موردپسند جامعه پرداخت.

مبنای حقوق شهروندی آن است که فرد، تنها به حکم انسان بودنش در جامعه، دارای یک سلسله حقوق، توانایی و مزایاست که به عقیده بسیاری از حقوقدانان، این حقوق طبیعی و غیر اکتسابی‌اند و هیچ مقامی حق ندارد آنها را از انسان سلب یا محدود کند. (محبی، ۱۳۸۴)

در حقیقت؛ شهروندی، حضور و دخالت جدی شهروندان در امور سیاسی جامعه خویشت است که موجب حفظ و صیانت از اصول اساسی حیات انسانی و بهره‌مندی از شرایط و امکانات رفاه اجتماعی می‌شود و در تنظیم روابط افراد با یکدیگر، تعاملات ملت- دولت و سایر روابط اجتماعی مؤثر است. (اسماعیلی، ۱۳۸۶)

در زمینه تربیت شهروندی دیدگاه‌های متنوعی وجود دارد. برخی این آموزش را به صورت مستقیم از طریق برنامه‌های درسی مورد تأکید قرار می‌دهند که یکی از انواع آن، آموزش از طریق برنامه درسی مجزاست و در قالب درس ویژه‌ای مورد نظر قرار گرفته (مایرز و مایرز، ۱۹۹۱؛ به نقل از فتحی، ۱۳۷۲) و برخی دیگر، آن را به صورت در هم تنیده؛ یعنی تلفیق مباحث شهروندی با دروس مرتبط، مورد تأکید قرار می‌دهند. (لی، ۱۹۹۹؛ نقل از: همان)

بنا به گفته مارشال، شهروندی، ظرفیت و شایستگی عضویت در یک جامعه است. «شهروندی منزلتی اعطا شده به آنهایی است که اعضای کل یک اجتماع هستند و نسبت به حقوق و وظایفی که این منزلت به آنها بخشیده، برابرند». (ترنر و هملتون، ۱۹۹۴)

در حوزه نظری پیرامون مؤلفه‌های تربیت شهروندی، عناصر تربیت شهروندی و ویژگی‌های شهروند خوب برای یک جامعه، توافق چندانی بین متخصصان وجود ندارد. اگر چه تحقیقات انجام شده در سایر کشورها به خصوص کشورهای توسعه‌یافته مانند آمریکا، انگلیس و کانادا، به رفع ابهام‌ها در این حوزه موضوعی کمک کرده است، اما از آنجا که تربیت شهروندی با ایده‌ال و جهان‌بینی ملت‌ها آمیخته است، بحث و بررسی آن به ویژه در کشوری که مبانی نظری و پژوهش قوی در این خصوص ندارد، یک ضرورت به نظر می‌رسد. (قلتاش، ۱۳۸۸/ الف)

موضوع تربیت شهروندی از قرن‌ها قبل مورد توجه متفکران و اندیشمندان بوده

است. شاید بتوان گفت افلاطون از اولین کسانی است که این موضوع را مورد توجه قرار داد. او در کتاب «قوانین» خود که سخن از قوانین بنیادی جامعه است، به این نکته اشاره می‌کند که برای شناخت و برپا کردن قوانین درست و نیز برای پاسداری از آنها باید به تربیت رو کرد (نقیب‌زاده، ۱۳۷۷). ارسطو نیز به تربیت شهروندان و تربیت شهروندی اشاره‌هایی داشته است. او آموزش و پرورش کودکان را از جمله وظایف دولت برشمرد، غفلت از آن را از زیان‌های اساسی برای حکومت‌ها ذکر کرده است. ارسطو در کتاب «اخلاق نیکو ماخس» آرمان‌های یونانی میانه‌روی، هماهنگی و توازن را که هسته ارزش‌شناسی یا نظریه ارزش رئالیستی را تشکیل می‌دهند، مورد تأکید قرار داد. همچنین وی در کتاب «سیاست» به این تشخیص می‌رسد که ارتباط متقابلی بین انسان خوب و شهروند خوب وجود دارد. (گوتک، ۱۳۸۰)

در قرن‌های بعد نیز اندیشمندان تربیتی و اجتماعی، مانند روسو، لاک، کانت و جان دیویی به موضوع تربیت شهروندی اشاره داشته‌اند. روسو، کار تربیت را بیش از هر چیز، دور نگه داشتن طبیعت آدمی از پلیدی‌های جامعه می‌داند. لاک، وظیفه تربیت را بار آوردن افراد، متناسب با فلسفه و اوضاع اجتماعی معرفی کرده است. کانت، تعلیم و تربیت را فرایند دموکراتیک فعال، آگاه و مسئول بار آوردن افراد در مقابل خود و جامعه تعریف کرد. همچنین دیویی با تأکید بر رویکرد پیشرفت‌گرا و دموکراتیک در تربیت شهروندی، دموکراسی را نه تنها یک شیوه زمامداری، بلکه به عنوان شیوه زندگی معرفی کرد. دیویی که از دیدگاه فلسفه سیاسی، دموکراسی را شایسته‌ترین نوع زمامداری برمی‌شمرد؛ کارایی و ناکارایی آن را وابسته به آموزش و پرورش می‌داند. (نقیب‌زاده، ۱۳۷۷)

عرصه تربیت شهروندی در ایران، نیازمند توجه پژوهشی است. لذا با بررسی رویکرد مطرح در تربیت شهروندی و دیدگاه‌های اساسی، مؤلفه‌های تربیت شهروندی در این پژوهش عبارتند از: ۱. مفهوم شهروندی، ۲. حقوق اجتماعی، ۳. وظایف اجتماعی، ۴. قوانین، ۵. عدالت و برابری، ۶. مشارکت اجتماعی و سیاسی (هاشمی، ۱۳۸۹)، ۷. نظم اجتماعی (آراسته‌خواه، ۱۳۸۱)، ۸. کنترل اجتماعی (ستوده، ۱۳۸۰) و ۹. هنجار یا نرم (هاشمی، ۱۳۸۹)؛ که به عنوان شاخص‌های مورد بررسی در تحلیل کتاب‌های تعلیمات اجتماعی راهنمایی در خصوص تأثیرپذیری از مؤلفه تربیت شهروندی انتخاب شده‌اند.

اهداف پژوهش

هدف کلی: تحلیل محتوای کتاب تعلیمات اجتماعی اول و دوم راهنمایی بر مبنای مؤلفه‌های تربیت شهروندی.

اهداف جزئی:

- تحلیل محتوای کتاب تعلیمات اجتماعی سال اول دوره راهنمایی بر مبنای مؤلفه‌های نه‌گانه تربیت شهروندی؛

- تحلیل محتوای کتاب تعلیمات اجتماعی سال دوم راهنمایی بر مبنای مؤلفه‌های نه‌گانه تربیت شهروندی.

روش پژوهش

از آنجا که هدف این پژوهش، توصیف و بیان وضعیت کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی است، تحقیق توصیفی به شمار می‌آید و شامل توصیف دقیقی از مقوله‌هایی است که در ارتباط با مفهوم تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی مورد بررسی، شناسایی شده‌اند.

جامعه آماری این پژوهش، کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ است که توسط دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، تألیف و چاپ شده است. با توجه به ماهیت پژوهش و به دلیل محدودیت‌های جامعه آماری، از نمونه‌گیری صرف‌نظر و به منظور دستیابی به داده‌های دقیق و قابل اعتماد، کل جامعه آماری به عنوان نمونه در نظر گرفته شده است. در این تحقیق، روش تحلیل محتوا مورد استفاده قرار گرفته است.

روش کار در این پژوهش به این صورت است که بر اساس عملیات برش، محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دوره راهنمایی (شامل متن، تصویر، پرسش و فعالیت)، طبقه‌بندی و به سه بخش متن، تصویر و پرسش و فعالیت تقسیم شد. سپس مؤلفه‌های شهروندی که در ۹ مقوله تقسیم و در نظر گرفته شده بودند، در متون، تصاویر و پرسش و فعالیت‌ها و به طور کلی در محتوای کتاب‌ها مورد تحلیل قرار گرفتند. برای تحلیل متن، از واحد تحلیل به منظور شمارش واحدهای مربوط به مقوله‌های تحقیق در محتوای این کتاب‌ها استفاده شده است.

به منظور تعیین روایی ابزار پژوهش، پس از تدوین چکلیست تحلیل محتوا از طریق مطالعه ادبیات حوزه تربیت شهروندی و بررسی مطالعات داخلی و خارجی صورت گرفته، این چکلیست در اختیار اساتید دانشگاه قرار گرفت و تأیید شد. برای تعیین پایایی ابزار تحقیق نیز از روش بازآزمایی (آزمون-آزمون مجدد) استفاده شد؛ بدین صورت که پس از دو بار مطالعه کتب درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی به فاصله دو هفته، مقدار ضریب همبستگی ۰/۸۵ بین فراوانی شمارش شده به دست آمد.

پیشینه پژوهش

۱. با توجه به تغییرات ایجاد شده در جوامع امروزی تحت تأثیر صنعتی شدن، شهرنشینی، ارتباطات و جهانی شدن، باید به نقش بی دلیل آموزش شهروندی در جوامع اذعان داشت. بی شک تربیت شهروندان خوب، یکی از مهم ترین نگرانی های اکثر نظام های تعلیم و تربیت در بسیاری از کشورهای دنیاست و در صدر اقدامات و فعالیت های تعلیم و تربیت اکثر آنها قرار گرفته؛ به طوری که در گزارش مطالعه تربیت شهروندی «انجمن بین المللی ارزشیابی و پیشرفت تحصیلی» آمده است که تمامی جوامع معاصر دارای این نگرانی و دلمشغولی عمیق هستند که چگونه نوجوانان و جوانان خود را برای زندگی شهری و شهروندی آماده کنند و راه و رسم توسعه مشارکت در مسائل اجتماعی را به آنها بیاموزند (توبیاس^۱، ۱۹۹۷). در این گزارش تصریح شده است که در دهه ۱۹۹۰، تربیت شهروندانی فعال و مؤثر، از مهم ترین هدفها در برنامه های درسی کشور استرالیا بوده است. (کندی^۲، ۱۹۹۷)

۲. مروری بر پیشینه شهروند از کتاب «شهروند در تاریخ اندیشه غرب» بیانگر دگرگونی مفهومی شهروند است. شهروند در آثار کانت، هم نهاد فردی و هم انسانی (به گونه ای اخلاقی) است؛ زیرا به نظر وی انسان جز در جامعه تحقق نمی یابد. لاک، حقوق انسان را ناشی از «حقوق طبیعی» دانسته که هدف شهروندی در آن حفاظت از مالکیت است. در مقابل؛ روسو، «قرارداد اجتماعی» و اگوستین قدیس، «عدالت» را شرط جمهوری می دانند. هگل، آزادی و برابری را با هم مطرح کرده و دولتی که در آن خصوصیت فرد

1. Tobias.
2. Kennedy.

و عمومیت جمع به نحو بنیادی همساز می‌شوند. مارکس، شهروند شناختن انسان در انقلاب فرانسه را نه آزاد کردن انسان، بلکه آزادی بورژوا می‌داند. منتسکیو، آزادی را حق انجام هر کاری می‌داند که «قوانین» مجاز می‌داند. دورکین نیز «نظریه عملی نافرمانی مدنی» را طرح کرد. (گای، ۱۳۸۸: ۸۴)

اولین تلاش بین‌المللی معاصر برای مفهومی کردن تربیت شهروندی را گروه تحقیقاتی مؤسسه بین‌المللی ارزشیابی موفقیت تحصیلی با طراحی و انتخاب الگوی مفهومی (الگوی هشت ضلعی آموزش شهروندی (IEA) انجام داد که بیانگر دیدگاه‌های نقش‌آفرینان اصلی و دانشمندانی بود که آن را مناسب تربیت شهروندی در جامعه مردم‌سالار می‌دیدند. دومین تلاش معروف در این زمینه، برگزاری سمینار تربیت شهروندی در ژانویه ۱۹۹ به همت اداره برنامه درسی و ارزشیابی انگلستان در لندن بود. در این سمینار، پیشنهاد ایجاد پیوستار شهروندی و تربیت شهروندی از حداقل تا حداکثر معنا ارائه شد. سومین تلاش بین‌المللی در این زمینه، گردهمایی در «مرکز چند فرهنگی» دانشگاه واشنگتن در سال ۲۰۰۴-۲۰۰۳ بود که حاصل آن، شناسایی یک‌سری اصول و مفاهیم اساسی بود که باید زیربنای تربیت به منظور شهروندی در حکومت مردم‌سالاری چندفرهنگی را تشکیل دهد. (گوازی، ۱۳۸۷: ۲۲)

۳. هاشمی (۱۳۸۹) در پژوهش خود، مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی را از دیدگاه دبیران بررسی کرد و نشان داد که به نظر دبیران، بالاترین میانگین مؤلفه شهروندی حقوق اجتماعی و پایین‌ترین آن، عدالت و برابری است. مفاهیم تربیت شهروندی در پایه سوم راهنمایی نسبت به پایه‌های اول و دوم، به‌طور متوسط بیشتر مورد توجه قرار گرفته است.

نتایج پژوهش نیکنامی و همکاران، با عنوان «تعیین مؤلفه‌های آموزش شهروندی در دوره راهنمایی تحصیلی برای ارائه یک چارچوب نظری مناسب» نشان داده است که حیطه رفتار اجتماعی و سیاسی، قانونمندی و قانون‌گرایی، رفتار ملی-مذهبی و حیطه زیست‌محیطی و توسعه پایدار، به ترتیب بیشترین حیطه‌های اصلی آموزش شهروندی به شمار می‌روند. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های راهنمایی تحصیلی نشان داده است که بین میزان اهمیت هر یک از مؤلفه‌ها و میزان توجه به آنها در کتاب‌های درسی، رابطه معناداری وجود ندارد. (نیکنامی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۳۷)

پژوهش آشتیانی و همکاران با عنوان «لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه درسی دوره ابتدایی» در سال ۱۳۸۱ در مورد ارزش‌های ارائه شده برای نظرخواهی - که در هفت مقوله یا متغیر اساسی مطرح شده بود - به صورت منسجم برای آموزش در دوره دبستان با توجه به سن و پایه تحصیلی توصیه و تأیید می‌شود. لحاظ کردن روش‌های مختلف و مناسب تدریس نیز متناسب با سن و ارزش مورد نظر مشخص شدند. (آشتیانی و همکاران، ۱۳۸۱: ۶۸)

تحلیل یافته‌ها

در این بخش، هر یک از سؤالات پژوهش به همراه تحلیل آن ارائه شده است. جدول ۱ بیانگر فراوانی مربوط به تعداد مؤلفه‌های تربیت شهروندی در هر یک از فصل‌های کتاب تعلیمات اجتماعی سال اول دوره راهنمایی است. در کتاب درسی سال اول، ۸۷ جمله به مؤلفه شهروندی، ۲۴ جمله به مؤلفه حقوق اجتماعی، ۷۶ به مؤلفه وظایف اجتماعی، ۳۰ جمله به مؤلفه قوانین، ۹ جمله به مؤلفه عدالت و برابری، ۱۳۱ جمله به مؤلفه مشارکت اجتماعی و سیاسی، ۵۶ جمله به مؤلفه نظام اجتماعی، ۵۰ جمله به مؤلفه کنترل اجتماعی و ۸۳ جمله به مؤلفه هنجار اختصاص دارد. (جدول ۱)

جدول ۱. توزیع بیشترین و کمترین فراوانی جمله‌ها در فصل‌های کتاب درسی اول راهنمایی بر حسب نوع رویکرد مؤلفه‌های تربیت شهروندی

شهروندی	مشارکت اجتماعی و سیاسی	هنجار	عدالت و برابری
۱۹	۱	-	-
۲۹	۸۱	۵۶	۵
۳۵	۳۰	۱۷	۱
۴	۱۹	۱۱	۳
۸۷	۱۳۱	۸۳	۹
جمع			

جدول ۲ بیانگر فراوانی مربوط به تعداد مؤلفه‌های تربیت شهروندی در هر یک از فصل‌های کتاب تعلیمات اجتماعی سال دوم دوره راهنمایی است. در کتاب درسی دوم راهنمایی این نسبت‌ها به ترتیب: ۲۲۴، ۵۵، ۷۵، ۵۴، ۱۷، ۶۳، ۷۶، ۲۳، ۸۲ است. از بررسی کتاب‌های دو پایه دوره راهنمایی این نتیجه کلی به دست آمده که محتوای

کتاب‌ها بیشتر به مؤلفه شهروندی، مشارکت اجتماعی و سیاسی و هنجار پرداخته است. شهروندی با ۳۱۱ جمله (۱۹۴/۳۷۵ درصد) از کل مطالب دو پایه در رتبه نخست قرار دارد و مؤلفه مشارکت اجتماعی و سیاسی با ۱۹۴ جمله (۱۲۱/۲۵ درصد) و هنجار با ۱۶۵ جمله (۱۰۳/۱۲۵ درصد) در رتبه‌های بعدی قرار دارند. مؤلفه عدالت و برابری با ۲۶ جمله (۱۶/۲۵ درصد) کمترین مطالب را به خود اختصاص داده است.

جدول ۲. توزیع بیشترین و کمترین فراوانی جمله‌ها در فصل‌های کتاب درسی دوم راهنمایی بر حسب نوع رویکرد مؤلفه‌های تربیت شهروندی

عدالت و برابری	هنجار	مشارکت اجتماعی و سیاسی	شهروندی	
-	۱۴	۳۱	۸۵	فصل اول: گروه، خانواده، مؤسسه
۱	۴	۷	۲۵	فصل دوم: بانک
۹	۳۲	۸	۳۳	فصل سوم: شهرداری
۴	۸	۴	۶	فصل چهارم: راهنمایی و رانندگی
-	۱۵	۴	۴۷	فصل پنجم: پست
۳	۱۸	۲۹	۲۸	فصل ششم: هلال احمر
۷۱	۸۲	۶۳	۲۲۴	جمع

بیشترین تأکید در تربیت شهروندی این کتاب‌ها، بر مؤلفه شهروندی، مشارکت اجتماعی و سیاسی و هنجار است. در مقایسه دو پایه تحصیلی، کتاب اول بیشترین حجم را در مؤلفه مشارکت اجتماعی و سیاسی و هنجار و کتاب دوم بیشترین حجم را در مؤلفه شهروندی داشته است؛ هر چند این تفاوت، معنادار نیست. به عبارت دیگر؛ کتاب درسی پایه اول ۱۷۲/۳۶ درصد به مؤلفه مشارکت اجتماعی و سیاسی، ۱۱۴/۴۷ درصد به مؤلفه شهروندی و ۱۰۹/۱۲۱ درصد به مؤلفه هنجار پرداخته و کتاب پایه دوم ۰/۷۵ درصد به مؤلفه مشارکت اجتماعی و سیاسی، ۲۶۶/۶۶ به مؤلفه شهروندی و ۹۷/۶۱ درصد به مؤلفه هنجار پرداخته است.

مؤلفان کتاب درسی در ابتدای کتاب تذکر داده‌اند که در «انتخاب تصاویر و عکس‌ها به قابلیت آنها در آموزش مفاهیم، القای ارزش‌ها و مفاهیم دانش‌آموزان» توجه داشته‌اند. تعداد کل تصاویر در دو پایه، ۹۶ عدد است که در کتاب پایه اول، ۶۷/۱۰ درصد و در کتاب پایه دوم، ۵۳/۶ درصد است.

جدول ۳. توزیع فراوانی و درصد تصاویر در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی

پایه	تعداد تصویر	نسبت تصویر به تعداد صفحات
پایه اول	۵۱	۶۷/۱۰
پایه دوم	۴۵	۵۳/۶
جمع	۹۶	۶۰

در مورد بررسی نقش جنسیت در کتاب‌های درسی، بررسی نشان می‌دهد که در کل تصاویر، حدود ۳۳ درصد تصاویر دارای نمادهای زنانه‌اند. کتاب پایه دوم با $1/8$ درصد، کمترین میزان و کتاب پایه اول با $53/5$ درصد، بیشترین تصویر مؤنث را دارد که باعث افزایش میانگین تصاویر مؤنث شده است؛ امری که در پایه دوم مورد توجه نبوده است. این مسئله با توجه به آنکه مؤلفان، ویراستار، تصویرگر، طراح گرافیک و طرح جلد کتاب‌های هر ۲ پایه یکسان و عکاسان دو کتاب پایه اول و دوم نیز مشابهند، جای تأمل بیشتری دارد.

جدول ۴. توزیع فراوانی تصاویر کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی اول و دوم راهنمایی بر حسب نقش جنسیتی

پایه	تصویر مؤنث	نسبت تصویر مؤنث به تعداد تصویر
پایه اول	۷۲	۵۳/۵
پایه دوم	۸	۱/۸
جمع	۵۳	۶۳/۵۴

برای بررسی بُعد آموزشی تصاویر، یک عامل مهم، استفاده از «فنون تأکید» است. فنون تأکید که وظیفه هدایت توجه فراگیران را به پیام اصلی تصویر به عهده دارند، عبارتند از:

۱. تفاوت در اندازه، ۲. شکل قاب، ۳. رنگ متفاوت، ۴. نوشته، ۵. علایم ویژه (نوریان،

۱۳۸۸: ۸۴)

۹۶ تصویر این کتاب‌ها هیچ‌کدام فنون تأکید ندارد! که نشان‌دهنده توجه کمتر به جنبه‌های آموزشی تصاویر و توجه بیشتر به موضوع القای ارزش‌هاست، که این جنبه به مؤلفه وظایف اجتماعی و قوانین نزدیک‌تر است.

در راستای توجه کمتر به مؤلفه عدالت و برابری، یکی از شواهد آن است که تصاویر موجود در کتاب، مورد خوبی در جهت نشان دادن تضاد و تشابه مفاهیم در محتوای کتاب بوده است. این موضوع با توجه به اینکه از جمله نقاط قوت محتوای کتاب است، اما توصیه می‌شود برای پیشبرد بهتر اهداف آموزشی و اثربخشی بیشتر، از تصاویر و نمودارهای با کیفیت‌تر استفاده شود تا سطح آگاهی فراگیران را بیشتر تهییج و تحریک کرده، در فرد ایجاد علاقه بیشتری نسبت به مطالعه ایجاد کند.

در ضمن، دو جلد کتاب در پایان کتاب درسی پایه اول با عنوان «فهرست کتاب‌های مناسب و مرتبط با محتوای درسی» معرفی شده و مجدداً عیناً همان کتاب‌ها در پایان کتاب پایه دوم برای «کلیه پایه‌های بدون مشخص کردن سال انتشار با ویژگی برگزیده جشنواره (؟) [بدون ارائه هیچ‌گونه اطلاعات در مورد جشنواره] معرفی شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بررسی مؤلفه‌های تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی «تعلیمات اجتماعی» پایه‌های «اول و دوم دوره راهنمایی» انجام شده است. نتایج تحقیق، نمایانگر میزان توجه کتاب‌های «تعلیمات اجتماعی» سال‌های «اول و دوم دوره راهنمایی» به مؤلفه‌های مفهوم شهروندی، حقوق اجتماعی، وظایف اجتماعی، قوانین، عدالت و برابری، مشارکت اجتماعی و سیاسی، نظم اجتماعی، کنترل اجتماعی و هنجار است که در قالب دو سؤال پژوهشی به آنها پرداخته شده است. بنابر این، با توجه به اهمیت کتاب‌های درسی، این پژوهش به تحلیل محتوای کمی این کتاب‌ها پرداخته است. با توجه به اطلاعات به دست آمده، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی اول و دوم راهنمایی از نظر میزان آموزش مؤلفه‌های تربیت شهروندی، شامل مؤلفه عدالت و برابری و کنترل اجتماعی، در سطح متوسط و پایین‌تر بوده و کمتر از حد انتظار است.

با توجه به اینکه مدارس، به‌ویژه کتاب‌های علوم اجتماعی به عنوان الگویی برای تمرین حضور در جامعه مدنی و نیز مهم‌ترین نهاد انتقال‌دهنده ارزش‌های مدنی محسوب می‌شوند، انتظار می‌رود خلأ موجود در کتاب‌های درسی که تنها افزایش آگاهی‌های

شناختی را در پی دارند، با توجه به شرایط جامعه ایران و نسل امروز مرتفع شود و در کنار آن، ابعاد عاطفی، به خصوص رفتار عملی شهروندی نیز آموزش داده شود. موضوعاتی نظیر آموزش فرهنگ گفتگو، آموزش اخلاقی و مدنی و نیز مهارت‌های ارتباطی و مشارکتی، از مهم‌ترین محورهایی‌اند که مدارس می‌توانند دانش‌آموزان را در ایفای مسئولیت خویش یاری رسانند.

به طور خلاصه با توجه به تحلیل محتوای صورت گرفته در مورد متن و تصاویر کتاب‌های درسی، می‌توان گفت که کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی در تربیت شهروندی، به مؤلفه‌های هنجار، شهروندی و مشارکت اجتماعی و سیاسی گرایش داشته، رویکرد عدالت و برابری و... کمتر در آنها مد نظر است؛ که این نوع شهروند، به طور اساسی مطیع (فرمانبردار) حکومت است و «اطاعت از قانون» و «روح عام» از ویژگی‌های آن است.

در راستای همین رویکرد، به تصاویر دارای نمادهای زنانه در کتاب پایه دوم توجه کمتری مبذول شده است و تصاویر، دارای «فنون تأکید» نیستند.

پیشنهادها

۱. با توجه به نتایج به دست آمده از پژوهش، به نظر می‌رسد نوع آموزش مفاهیم تربیت شهروندی در نظام آموزشی ایران، بیشتر از دیدگاه سنتی نشأت می‌گیرد. در این دیدگاه، مفاهیم به صورت منفعل آموزش داده می‌شوند و دانش‌آموز به صورت ملموس و مستقیم درگیر موضوع نیست. بنابر این، استفاده از شیوه فعال در آموزش مفاهیم و همچنین گسترش استفاده از نتایج آموزش فعال در آموزش مفاهیم و همچنین گسترش استفاده از نتایج آموزش فعال در جامعه و پیگیری آن می‌تواند مثمرتر واقع شود: «لاتنسروا اولادکم علی آدابکم، فانهم مخلوقون لزمان غیر زمانکم؛ فرزندانان را به آداب و رسوم خود نخواهید که بار آورید؛ چرا که آنها برای زمانی غیر از عصر شما آفریده شده‌اند» (ابن ابی الحدید، بی تا: ۲)

دانش‌آموزی که با این شیوه تحت آموزش قرار می‌گیرد، می‌تواند رابطه عینی و واقعی بین آموخته‌های خود با آنچه در جامعه مشاهده می‌کند و درگیر آن است، برقرار کند و مزایا یا کاستی‌های آن را لمس کرده، در جهت احقاق حق یا گسترش اصول

شهروندی تلاش کند.

۲. ارائه مفاهیم تربیت شهروندی (حقوق اجتماعی، قوانین، عدالت و برابری و کنترل اجتماعی و سیاسی) در قالب خاطرات، داستان‌ها، اشعار و مفاهیم جذّاب اجتماعی برای دریافت بهتر و تأثیرپذیری بیشتر توسط دانش‌آموزان.

همان‌گونه که در نتایج به‌دست آمده از سؤال‌های این پژوهش آرایه شده، میزان استفاده از این مفاهیم در سطح متوسط و در مواردی، پایین‌تر از متوسط بوده است. البته صرفاً فراوانی استعمال این واژه‌ها نمی‌تواند در نهادینه شدن این مفاهیم در ذهن و حافظه دانش‌آموز مؤثر واقع شود، بلکه همان‌گونه که گفته شد، نوع بیان و شیوه ارائه، مؤثرتر است تا اینکه صرفاً فراوانی کاربرد این مفاهیم در دروس تعلیمات اجتماعی مدّ نظر قرار گیرد.

۳. نکات جدید در محتوای کتاب‌های اول و دوم از برجستگی خوب، ولی متون مربوط از یک اندازه برخوردار بودند که اگر با رنگ‌های دیگر و اندازه‌های بزرگ‌تر استفاده می‌شد، برجستگی نکات جدید موجود در محتوای کتاب با بالا بردن ضریب درگیری در دانش‌آموز، تأثیر بهتری را در هنگام مطالعه می‌گذاشت. لذا توصیه می‌شود در نوع ویرایش متون کتاب تجدیدنظر شود.

۴. آموزش صرف مباحث شهروندی در کتاب‌های درسی دوره‌های مختلف تحصیلی نمی‌تواند باعث نهادینه شدن این مفاهیم و ایجاد یک شخصیت شهروند ایده‌آل در دانش‌آموزان شود؛ بلکه آموزش شهروندی، مستلزم همکاری و هماهنگی سازمان‌ها و رسانه‌ها مثل رسانه ملی، شهرداری‌ها و شوراهای محلی، نهادهای اجتماعی، حقوقی و سیاسی است؛ زیرا لازم است بین آنچه آموخته می‌شود و آنچه در جامعه دیده می‌شود، هماهنگی وجود داشته باشد. در غیر این صورت، صرفاً باعث ایجاد تعارض در دانش‌آموز و عدم ایجاد یک تغییر واقعی می‌شود.

۵. تصاویر موجود در کتاب، مورد خوبی در جهت نشان دادن تضادها و تشابه مفاهیم در محتوای کتاب بوده است. این موضوع با توجه به اینکه از نقاط قوت محتوای کتاب است، اما توصیه می‌شود برای پیشبرد بهتر اهداف آموزشی و اثربخشی بیشتر، از تصاویر و دیگرام‌های با کیفیت‌تر استفاده شود تا سطح آگاهی‌های فراگیر را بیشتر تهییج و تحریک کرده، علاقه بیشتری نسبت به مطالعه در وی ایجاد کند.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- آشتیانی و همکاران (۱۳۸۵). «لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه‌ی درسی دوره‌ی دبستان». فصلنامه نوآوری‌های آموزشی وزارت آموزش و پرورش، ش ۱۷.
- اسماعیلی، محمد (۱۳۸۶). «بررسی مقایسه‌ای میزان آگاهی افراد از حقوق شهروندی در اصفهان». دوهفته‌نامه پرتو مهر، سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان.
- افشارپور، سیاوش (۱۳۸۳). تحلیل محتوای آموزش شهروندی در کتاب‌های اجتماعی دوره‌ی متوسطه. شیراز: شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان فارس.
- برخوردار، مهین و عبدالرسول جمشیدیان (۱۳۸۷). تربیت شهروندی (با تأکید بر مؤلفه‌ها). اصفهان: جهاد دانشگاهی.
- جمالی تازه‌کند، محمد و همکاران (بی‌تا). «تحلیل جایگاه مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه». مجله پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال دهم، دوره دوم، ش ۱۰.
- سلیمانپور، جواد (۱۳۸۷). برنامه‌ریزی درسی با تأکید بر تدوین محتوای درسی فعال و کاربر تحلیل محتوا. تهران: احسن.
- علی‌مردان، محمدعلی (۱۳۸۳). مجموعه قوانین و مقررات دوره راهنمایی تحصیلی، ج دوم. تهران: آزمون نوین.
- فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۷۷). اصول برنامه‌ریزی درسی، تهران: ایران زمین.
- فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۸۶). اصول برنامه‌ریزی درسی. تهران: ایران زمین.
- فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۸۲). «ویژگی شهروند خوب برای جامعه ایران». فصلنامه علوم انسانی.
- قلتاش، عباس (۱۳۸۸الف). «تحلیل محتوای برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی ایران از منظر توجه به ویژگی‌های شهروند جهانی». فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال نهم، ش ۸.
- قلتاش، عباس (۱۳۸۸ب). نقد و بررسی رویکردهای تربیت شهروندی در برنامه‌ی درسی دوره ابتدایی، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.
- گای، ماری (۱۳۸۸). شهروند در تاریخ غرب. ترجمه عباس باقری. تهران: فرزانه روز.
- گوازی، آرش (۱۳۸۷). «مطالعات تطبیقی - تحلیلی شیوه‌ی انتخاب و سازماندهی محتوای برنامه‌ی درسی مطالعات اجتماعی و آموزش شهروندی در مقطع آموزش ابتدایی ایران با سوئد». تربیت شهروند آینده، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی وزارت آموزش و پرورش، سال هفتم، ش ۴.
- محبی، بهرام (۱۳۸۴). «فلسفه حقوق بشر (گفتار چهاردهم: حقوق اساسی و حقوق شهروندی)». پرتو مهر، سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان.
- ملکی، حسن (۱۳۸۹). برنامه‌ریزی درسی (راهنمای عمل). تهران: مدرسه.
- نقیب‌زاده، میرعبدالحسین (۱۳۷۷). نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش، تهران: طهوری.
- نوریان، محمد (۱۳۸۸). راهنمای عملی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی، تهران: شورا.

- نیکنامی و همکاران (۱۳۸۷). «تعیین مؤلفه‌های آموزش شهروندی در دوره راهنمایی تحصیلی جهت ارائه یک چارچوب نظری مناسب». *فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی*، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار.
- هاشمی، سید احمد (۱۳۸۹). «بررسی میزان استفاده از مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره ی راهنمایی از دیدگاه دبیران». *فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی*، سال چهارم، ش ۱ (پیاپی ۱۱).
- هولستی، ال.آر. (۱۳۸۰). *تحلیل محتوا در علوم انسانی*. ترجمه نادر سالارزاده امیری. تهران: دانشگاه طباطبایی، چ دوم.
- یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۷۷). *اصول برنامه‌ریزی درسی*. تهران: یادواره کتاب.
- Ahmad, I.F. Tikhar (2004). **Islam, Democracy and Citizenship**. Education: an Examination of the Social.
- Connelly, F.M. & D.J. Clendenin (1991). "Curriculum Content". *The International Encyclopedia of Cueueiculum*. New York: Pergamon Press, Goll. Meredith, d.
- Kennedy & Kerry (Ed.) (1997). **Citizenship Education and the Modern State**. London: the Falmer Press.
- Tobias, R. (1997). **The Boundaries of Education for Active Citizenship: Institutional and Community**. Content, SECTUTER AOTEARO, New Zealand.